

Geschiedenis, sociale wetenschappen, bezettingstijd en jodenvervolging. Een besprekingsartikel.¹

J. C. H. BLOM

Naar aanleiding van:

C. J. Lammers, *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologisch perspectief* (Amsterdam: Bert Bakker, 2005, 376 blz., €24,95, ISBN 90 3512 868 0); M. Croes, P. Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. *Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Dissertatie Nijmegen 2004, ICS dissertation series; Amsterdam: Aksant, 2004, 614 blz., €35,-, ISBN 90 5260 131 3); M. J. Schenkel, *De Twentse paradox. De lotgevallen van de joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen: Walburg pers, 2003, 159 blz., €17,95, ISBN 90 5730 246 2).

Geschiedenis en sociale wetenschap, een gouden combinatie die al veel zinrijke producten heeft opgeleverd. Er zijn goede redenen geschiedenis evenzeer tot de sociale wetenschappen, of zoals men tegenwoordig liever zegt gedrags- en maatschappijwetenschappen, te rekenen als tot de geesteswetenschappen. Dit type indeling is dan ook in hoge mate arbitrair. Deze verwantschap of misschien liever deze belangstelling voor dezelfde verschijnselen van historici en sociale wetenschappers doet zich bij uitstek voor als het om het recente verleden gaat. Voorbeelden te over, niet in de laatste plaats met betrekking tot de bestudering van nationaal-socialisme, Tweede Wereldoorlog en jodenvervolging, het hoofdonderwerp van dit artikel. Het jarenlang belangrijkste en in zeker opzicht nog steeds dominante overzicht van de jodenvervolging *The destruction of the European jews* is van de hand van een politicoloog, Raoul Hilberg.² Dat geldt ook voor het alles afwegend toch erg onbevredigende, maar zeer spraakmakende *Hitler's willing executioners* van Daniel Goldhagen.³ Een klassieker is natuurlijk *Modernity and the holocaust* van de socioloog Zygmunt Bauman.⁴ De

1 Met dank aan Cees van der Eijk, Henk Flap, Dick van Galen Last, Cor Lammers en Peter Romijn, met wie ik tot mijn voordeel over (delen) van de tekst van gedachten wisselde, alsmede Marnix Croes en Peter Tammes die een voorlaatste versie van deze tekst van commentaar voorzagen.

2 R. Hilberg, *The destruction of the European jews* (Chicago, 1961). Hilberg had oorspronkelijk grote moeite zijn boek gepubliceerd te krijgen. Niettemin werd het een centraal werk in de geschiedschrijving van de holocaust. Er verschenen later verscheidene drukken en in 1985 in New York een herziene editie. Zie hierover R. Hilberg, *The politics of memory. The journal of a holocaust historian* (Chicago, 1996). Van de hand van R. Hilberg ook: *Perpetrators, victims, bystanders. The Jewish catastrophe 1933-1945* (New York, 1992).

3 D. J. Goldhagen, *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the holocaust* (New York, 1966). Dit boek riep een enorme hoeveelheid reacties op. Voor mijn reactie zie J. C. H. Blom, 'Geschiedschrijving en publieke emotie. Een besprekingsartikel', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CXI (1998) 43-53.

4 Z. Bauman, *Modernity and the holocaust* (Cambridge, 1989).

opmerkelijk hoogwaardige productie van de Duitse geschiedwetenschap met betrekking tot het schokkende recente verleden van het eigen land, met inbegrip van de holocaust, kenmerkt zich in sterke mate door de sociaal-wetenschappelijke beïnvloeding en aanpak.

Ook in bredere zin stond de geschiedwetenschap, die natuurlijk tegelijkertijd een eigen herkenbare discipline bleef, sinds de jaren zestig tientallen jaren sterk onder sociaal-wetenschappelijke invloed. Dit weerspiegelde zich ondermeer in enkele invloedrijke tijdschriften, waarvan ik hier alleen het Engelse *Past and Present* en het Duitse *Geschichte und Gesellschaft* noem. De afgelopen decennia is het accent weer verschoven naar de geesteswetenschappelijke kant, waarbij de cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis de toon aangaf, dikwijls met een postmodernistisch trekje. Dat draagt bij aan de veelzijdigheid van de bestudering van het verleden en ook van het recente verleden en vergroot onze inzichten. De mooiste resultaten van de bestudering van de periode van de nationaal-socialistische overheersing in Europa lijken inmiddels de op zeer intensieve bronnenstudie gebaseerde, heel concreet beschrijvende en de eigen dynamiek van de historische gebeurtenissen diepgaand analyserende *casestudies* te zijn, die het verhaal veelal beginnen bij de initiatiefnemers, de daders dus. Ik noem slechts één voorbeeld omdat het van de hand van een Nederlander is: *Harvest of despair. Life and death in Ukraine under Nazi rule* van Karel Berkhoff.⁵ Deze studies volgen meestal de min of meer traditionele historische aanpak, maar geven impliciet of expliciet blijk van zowel sociaal-wetenschappelijke als geesteswetenschappelijke inzichten en methoden.

Deze verminderde dominantie van de sociale wetenschappen in het historisch onderzoek naar het recente verleden mag niet leiden tot verwaarlozing van de inzichten die zij kunnen bieden. Vandaar dat in dit recensieartikel met enige uitvoerigheid aandacht wordt gevraagd voor enkele recente publicaties van sociaal-wetenschappelijke zijde over de geschiedenis van de bezettingstijd en de jodenvervolging in Nederland. Het zal daarbij niet alleen duidelijk worden, dat achter de term 'de sociale wetenschappen' diverse disciplines schuil gaan, maar ook dat binnen een discipline (in dit geval de sociologie) zeer verschillende benaderingswijzen kunnen voorkomen. Enerzijds een bundel samenhangende artikelen van een emeritus hoogleraar, die het best als een empirisch socioloog kan worden aangeduid. Anderzijds een dubbeldissertatie uit het Interuniversitair Centrum voor sociaalwetenschappelijke theorievorming en methodenontwikkeling (ICS), waarop de karakterisering toetsende sociologie van toepassing is.

C. J. Lammers profileerde zich in 1959 samen met J. A. A. van Doorn met *Moderne sociologie*⁶, dat als Aula-pocket decennialang ook voor historici de eerste kennismaking met dat vak vormde. Hij maakte academisch carrière als organisatiesocioloog. In de loop van de jaren tachtig begon hij zich intensief bezig te houden met bezettingsregimes. Daarbij vormde de vraag die rees bij zijn eigen (jeugd)herinneringen aan de

⁵ K. C. Berkhoff, *Harvest of despair. Life and death in Ukraine under Nazi rule* (Cambridge Mass., Londen, 2004).

⁶ J. A. A. van Doorn, C. J. Lammers, *Moderne sociologie* (Utrecht, 1959).

Duitse bezetting van Nederland, namelijk ‘hoe een vreemde overheerser er in slaagt een volk van negen miljoen mensen enige jaren onder de duim te houden en naar zijn pijpen te laten dansen’, mede een inspiratiebron.⁷ Dit resulteerde tussen 1988 en 2003 in een reeks interessante wetenschappelijke essays en artikelen in boeken en tijdschriften. Deze zijn nu gebundeld en van een nieuwe inleiding en slotbeschouwing voorzien, onder de titel *Vreemde overheersing. Bezetten en bezetting in sociologische perspectief*. Lammers is in de eerste plaats een empirisch georiënteerde sociale wetenschapper. Op basis van een brede zakelijke kennis uit de (historische) literatuur en voor verklaringen inspiratie zoekend bij diverse theoretici in zijn vak, probeerde hij deze theorieën toe te passen op vragen die rijzen bij het concrete verleden van in eerste instantie Nederland in de bezettingstijd 1940-1945. Dat leidt tot boeiende, tegelijk zeer toegespitste en breed uitwaaierende betogen en beschouwingen waarin op pertinent gestelde vragen wikkend en wegend antwoorden worden gegeven, die veel, soms ook verrassend, inzicht geven.

Daarbij overschrijdt hij met verhelderende effecten de grenzen van Nederland in bezettingstijd in verscheidene opzichten. De meeste hoofdstukken hebben betrekking op de bezettingregimes tijdens de Tweede Wereldoorlog in Europa en Azië. Maar in het laatste hoofdstuk is de benadering nagenoeg alomvattend in ruimte en tijd wanneer hij ‘Nederland als bezettende mogendheid 1648-2005’ bespreekt, en Frankrijk en Engeland uitdrukkelijk als vergelijkingsmateriaal in de analyse betreft. Hij concludeert tot ‘duurzaamheid van internationale verschillen in bezettingsstijl.’ Tegenover een Frans systeem van direct staan Nederlandse en Engelse varianten van indirect bestuur.⁸ In de slotbeschouwing valt vervolgens een karakteristiek van Amerikaans bezettingsbestuur op. Dit kenmerkt zich, volgens Lammers in een actualiserende beschouwing over Irak, door in beginsel kortstondige interventies, die officieel zelden als bezetting worden aangemerkt, doorgaans dienen om Amerikaanse belangen veilig te stellen of subversieve ontwikkelingen te verijdelen en aan de bezette landen zo mogelijk langs indirecte weg de wil op te leggen, zonder zich veel zorgen te maken over het lot van de bevolking.⁹

In Lammers’ ‘sociologische visie op ‘bezetten en bezetting’ wordt onder bezetting verstaan ‘een vreemde overheersing gepaard gaande met geweld.’ Deze wordt in stand gehouden met dwangmiddelen, gezag en lokmiddelen, waarbij loyale (dat wil zeggen van bovenaf gelegitimeerde) en inheemse (dat wil zeggen van onderop gesanctioneerde) elites een hoofdrol spelen.¹⁰ Deze drieslag biedt een goede uitgangspositie voor beschouwingen over de strategische keuzes zowel van de diverse instanties en personen van de bezettende macht als van de genoemde elites (de collaborateurs van uiteenlopende snit, in dit type analyse ontdaan van de diskwalificerende lading van die term). Die keuzes kunnen ook veranderen in de loop van de tijd en er is sprake van voortdurende wisselwerking tussen de diverse actoren. In de eigen dynamiek

⁷ Lammers, *Vreemde overheersing*, 7.

⁸ *Ibidem*, 271-278.

⁹ *Ibidem*, 304-305.

¹⁰ *Ibidem*, 20.

van het historisch proces kan bijvoorbeeld zowel sprake zijn van ‘loyalisering’ van de inheemse elites als van ‘verinheemsing’ van de loyale elites.¹¹ Van de bezettende macht zijn de dwangmiddelen van essentieel belang, dikwijls meer als dreiging dan in de feitelijke uitvoering. Maar die dreiging is alleen geloofwaardig als duidelijk is dat uitvoering wel degelijk kan volgen. Toch blijkt grove en herhaaldelijk grootschalige geweldstoepassing lang niet altijd effectief te zijn. Sterker, ‘dwangmiddelen alleen [vormen] nu eenmaal een wankel basis voor een bezettingsregime.’¹² Vandaar het veelvuldig zoeken naar rechtvaardiging van de machtspositie (legitimatie, gezag) en naar steun bij de bevolking via leidinggevende elites.

Die elites stonden daarbij voor eigen keuzeproblemen. Dat gold vooral voor de inheemse elites, die met tenminste twee complicerende omstandigheden te maken kregen. Ten eerste was de claim op gezag en legitimiteit van de bezetter niet onomstreden. Voor Nederland was er bijvoorbeeld een rivaliserende claim van de Nederlandse regering in ballingschap, die ook beschikte over een zekere macht, maar vooral over gezag en lokmiddelen, al drong in de actualiteit van alle dag de bezetter zich wel het meest op.¹³ Ten tweede moest zo’n elite bewust of onbewust steeds voor- en nadelen voor de bevolking en voor haar zelf afwegen. Hoe te onderhandelen en welke concessies zijn nog aanvaardbaar? Zo bezien kan een heel andere betekenis worden gegeven aan de termen goed en fout. Collaborateurs kunnen ‘goed’ zijn als zij effectief opereren om bepaalde doelen (waaronder het welzijn van de bevolking, maar mogelijk ook sabotage van de doeleinden van de bezetter) te bereiken. Zij kunnen ook ‘slecht’ (een foute keuze) zijn in de betekenis van niet effectief. In de naoorlogse zuivering van overheidsdienaren is iets soortgelijks soms wel erg doorzichtig als rechtvaardiging achteraf gebruikt, bijvoorbeeld door burgemeesters die hun aanblijven verklaarden uit hun wens ‘erger te voorkomen’ (zoals een NSB-er op hun positie). Dat heeft dit type redenering enigszins in diskrediet gebracht. Toch is er een direct aanknopingspunt in de tijdens de bezettingsjaren gevoerde discussies en gevoelde dilemma’s over de vraag hoe de bekende, door de vooroorlogse regering opgestelde ‘Aanwijzingen’ moesten worden toegepast. Het is interessant hoe deze problematiek bij Lammers onder een ander, namelijk analytisch inzicht gevend, perspectief terugkeert.¹⁴

Aan de kant van de bezetter kon de mate waarin men respectievelijk van eigen meegenomen (militair of civiel) personeel dan wel van elites uit het bezette land gebruik maakte, van grote betekenis zijn. Daarnaast was de keuze van het niveau, waarop men de samenwerking met de elites uit het land koos, van belang. Zocht en vond men de samenwerking op het hoogste, middelste of laagste niveau, respectievelijk dat van de staat, van de topfiguren uit overheidsdienst en bedrijfsleven of van regionale en lokale autoriteiten? Al deze keuzen kwamen in de historische werkelijkheid in zuivere en mengvormen voor, waarbij zij voortdurend aan verandering onderhevig waren. De regeling op papier hoefde ook niet altijd met de werkelijke verhoudingen overeen

11 *Ibidem*, 19-20.

12 *Ibidem*, 17.

13 *Ibidem*, 105-106.

14 *Ibidem*, 139-143.

te komen. Voorbeelden van collaboratie op het hoogste niveau waren Denemarken en Vichy-Frankrijk. Wel verschoof in de loop der tijd het zwaartepunt daar naar het middenniveau. In Griekenland en Servië werden regimes, die formeel op Vichy leken, geïnstalleerd, in de praktijk functioneerden deze toch vooral als uitvoeringsorganisaties. In Nederland, waar de bezetter voor samenwerking met het middenniveau koos, ziet Lammers op het einde van de oorlog een verschuiving naar het lagere niveau. In Polen en de westelijke delen van de Sovjet-Unie kwam een vorm van direct bestuur tot stand waarin een sterk netwerk van eigen Duitse bezettingsinstanties zoveel mogelijk samenwerkte met een loyale elite gerecruteerd uit de eigen gelederen nadat de bestaande regering en haar ambtelijk apparaat nagenoeg ontmanteld waren.¹⁵

In de slotbeschouwing formuleert Lammers om te beginnen twee conclusies, die direct voortvloeien uit de voorafgaande beschouwingen. Ten eerste zal een bezettingsregime minder gewelddadig van aard zijn naarmate een bezetter er beter in slaagt de medewerking te vinden van inheemse elites met aanzien bij de bevolking. Ten tweede zijn bezettingsregimes inherent instabiel, want zij tenderen op den duur naar tanend gezag van de betrokken inheemse elites, wat weer leidt tot erosie van het gezag van de bezetter om uit te lopen op een geweldsspiraal.¹⁶ Uit de verdere tekst haal ik nog tenminste een derde slotsom. Inheemse elites gaan over het algemeen pas over tot een (immers riskante) samenwerkingsstrategie als aan enkele voorwaarden is voldaan: de bezettende macht verschaft hen de middelen om behoorlijk te functioneren en laat hun positie in zijn waarde; de bezettende macht lijkt serieus van plan zich op termijn terug te trekken; en de bezetter en de inheemse elites kunnen het min of meer eens worden. Daarbij kan ‘een vleugje charisma’ aan de kant van die elites helpen, zoals ondermeer het voorbeeld van Adenauer onder de geallieerde bezetting van Duitsland laat zien.¹⁷

Geboeid raakte ik ook door de bladzijden die Lammers wijdt aan de Duitse bezettingsregimes in de periode van het nationaal-socialisme als ‘nazi-varianten van een Duits patroon van militaire ‘Kolonialverwaltung’ van veel oudere datum’, passend ook in de Duitse martiale tradities.¹⁸ Een sprekend voorbeeld daarvan is het uiterst gewelddadige en op nagenoeg ‘etnische zuivering’ uitlopende Duitse optreden tegen de Herero in Zuidwest-Afrika in het begin van de twintigste eeuw. In Europa liep dat in het nazi-tijdvak uit op in Oost-Europa over het algemeen zeer gewelddadig en ruw optreden (‘de bestiale bejegening’), terwijl in West-Europa een ‘humane’ variant toonaangevend was.¹⁹ Lammers komt tot de slotsom: ‘Hieruit volgt dat de bezette gebieden in Oost-Europa te lijden hadden van een — ten gevolge van de nazificatie extreme — variant van de Duitse heerschappij volgens het ‘normale’, martialistische patroon, terwijl West-Europa in de eerste bezettingsjaren ‘dankzij’ de nazi-ideologie een ‘voorkeursbehandeling’ kreeg. Uiteraard kwam dit tijdelijk ‘mildere’ bezettingsregime alleen niet-joodse ingezetenen ten goede en daarmee is meteen de vraag gesteld of de

¹⁵ *Ibidem*, 118-120.

¹⁶ *Ibidem*, 279.

¹⁷ *Ibidem*, 297.

¹⁸ *Ibidem*, 317.

¹⁹ *Ibidem*.

holocaust dan wel geheel en al een consequentie was van het nazisme.²⁰ Expliciet verwoordt Lammers vervolgens zijn indruk dat het antwoord hier moet luiden dat het Duitse martialisme een eigen grondslag voor de holocaust vormde naast de nazi-ideologie.

Ik aarzel of ik Lammers hier helemaal kan volgen. Het specifieke antisemitisme van het nationaal-socialisme lijkt mij daarmee wat al te sterk naar de achtergrond gedrukt. Maar het is onmiskenbaar dat het nationaal-socialisme geen volstrekt van de omgeving geïsoleerde beweging was en dat het nationaal-socialistische regime tal van kenmerken vertoonde die ook in andere fasen van de geschiedenis zijn aan te wijzen. En niet alleen in de Duitse geschiedenis trouwens. Hoe dit ook zij, het moge duidelijk zijn dat deze vorm van geschiedschrijving door een socioloog mij inspirerend voorkomt. Lammers voegt strikt genomen aan onze feitenkennis niets toe (alles komt uit de literatuur), maar op die feiten werpt hij veel verhelderend en verklarend licht.

Van een andere aard zijn de bijdragen geleverd door en onder inspiratie van de sociologen W. C. Ultee en H. D. Flap, beiden vooraanstaande leden van het Interuniversitair Centrum voor sociaal-wetenschappelijke theorievorming en methodenontwikkeling (ICS), dat een duidelijk geprofileerde positie in het Nederlandse onderzoekslandschap inneemt. In de voor het ICS kenmerkende wetenschapsopvatting is vooruitgang mogelijk qua probleemstelling, qua theorieën en qua empirisch onderzoek. Wellicht de kortste samenvatting van het programma, waarvoor het ICS — en ook anderen trouwens; het ICS is in dit opzicht geen monopolist — staat, is: stel een probleem, formuleer een theorie en verricht onderzoek om deze te toetsen. Om tot houdbare wetenschappelijke uitspraken te komen moeten bepaalde methodologische regels streng in acht worden genomen. De verschijnselen, waarmee de sociologie zich bezighoudt, dienen om te beginnen zorgvuldig en probleemgericht te worden beschreven. Dat levert verklaringsvragen op, waarvoor op grond van de bestaande literatuur en theoretische overwegingen antwoorden moeten worden gezocht. Deze antwoorden nemen in eerste instantie de vorm van een algemene theorie aan, die wordt uitgewerkt in samenhangende hypothesen. Die hypothesen dienen vervolgens zo streng mogelijk te worden getoetst.

Dat toetsingsproces is een wezenlijk onderdeel van het sociologisch onderzoek volgens deze richtlijnen. Het is wel 'toetsende sociologie' genoemd. Dat toetsen dient als het enigszins kan kwantitatief te geschieden. Ook voor de precisie van de beschrijving van de verschijnselen is kwantificering meestal van veel belang. Het kiezen, verzamelen en met behulp van statistische technieken interpreteren van zulke gekwantificeerde gegevens staat daarmee centraal. Zonder zulke kwantitatieve toetsing blijft men te gemakkelijk hangen in misschien wel interessante en plausibele, maar onbevozen uitspraken. Impliciet en expliciet is dat dan ook de kritiek uit deze hoek op wetenschapsbeoefening die zich, zoals veel historisch onderzoek, tot kwalitatieve beschouwingen beperkt. Te vaak immers wijst zulke toetsing uit dat uitspraken op kwalitatieve gronden gedaan niet bestand blijken tegen zelfs maar eenvoudige tellin-

²⁰ *Ibidem*, 322-323.

gen. Het is overigens een misverstand dat kwantificeren als zodanig een doel in zichzelf zou zijn. Hoe centraal het in het feitelijke onderzoek ook moge zijn, verklarende uitspraken zijn het doel van sociologisch onderzoek en daarmee is het werken met algemene theorieën dus van even groot belang.²¹

Dat ook in deze kring het opmerkelijke succes bij de vervolging van de joden door de nationaal-socialisten in Nederland (het laagste percentage overlevenden in West-Europa) aandacht zou trekken, verbaast niet. Het is een klemmend vraagstuk dat meer en meer aandacht is gaan vragen in de geschiedbeoefening van de bezettingstijd in Nederland, een tijdvak dat in brede kring, ook buiten de wetenschap, op niet aflatende belangstelling mag rekenen. De algemeen als relatief gunstig gekarakteriseerde positie van de joden in de voorafgaande periode van de Nederlandse geschiedenis staat op het eerste gezicht haaks op dit lage overlevingspercentage. Vandaar dat het vraagstuk ook wel aangeduid wordt als de 'Nederlandse paradox.' Zelf heb ik eind jaren tachtig een bijdrage geleverd door in een essay Noorwegen, Denemarken, Nederland, België en Frankrijk te vergelijken. Ik suggereerde een verklaring door, naast een aantal heel specifieke omstandigheden ook in het chronologisch verloop, in de dynamiek van het historische proces een combinatie van diverse factoren in ogenschouw te nemen op het niveau van de vervolgers, op het niveau van de vervolgen en op het niveau van de omgeving (later meestal daders, slachtoffers en omstanders genoemd).²²

Die aanpak heeft een zekere navolging gevonden. De Engelse historicus Bob Moore bijvoorbeeld heeft het mede tot grondslag van zijn heldere boek over de vervolging van de joden in Nederland gemaakt.²³ Pim Griffioen en Ron Zeller doen heel systematisch en uitvoerig vergelijkend onderzoek naar de verschillen tussen Nederland, België en Frankrijk.²⁴ Dat deze bijzondere aandacht voor de vergelijking tussen landen met deze driedeling in niveaus in het centrum van de aandacht ook nadelen heeft, in de zin dat andere perspectieven en benaderingen daardoor wellicht te weinig aandacht krijgen is in een mooi artikel betoogd door Guus Meershoek. Hij bepleit voortgezet 'bronnenonderzoek naar het optreden van de bezetter, de formulering van algemene

21 Veel uitvoeriger: W. C. Ultee, W. A. Arts, H. D. Flap, *Sociologie. Vragen, uitspraken, bevindingen* (3e herziene editie; Groningen, 2003).

22 J. C. H. Blom, 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief', in: J. C. H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Den Haag, 1989) 134-150; eerder verschenen in *De Gids*, CL (1987) 494-507.

23 B. Moore, *Victims and survivors. The Nazi persecution of the jews in the Netherlands 1940-1945* (Londen-New York-Sydney-Auckland, 1997). Ook in het Nederlands verschenen: B. Moore, *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam, 1998).

24 Dit onderzoek zal uitmonden in een dubbeldissertatie. Van hun reeds verschenen artikelen noem ik hier: R. Zeller, P. Griffioen, 'Judenverfolgung in den Niederlanden und in Belgien während des Zweiten Weltkriegs. Ein vergleichender Analyse', 1999. *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts*, XI (juli 1996) iii, 30-54 en XII (januari 1997) i, 29-48; J. W. Griffioen, R. Zeller, 'La persécution des juifs en Belgique et aux Pays-Bas pendant la Seconde Guerre Mondiale. Une analyse comparative', *Cahiers d'histoire du temps présent/Bijdragen tot de eigentijdse geschiedenis*, V (1999) 73-132; P. Griffioen, R. Zeller, 'Anti-joodse politiek en organisatie van de deportaties in Frankrijk en Nederland 1940-1944', in: H. Flap, M. Croes, ed., *Wat toeval leek te zijn maar het niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam, 2001) 15-38.

interpretaties, een debat over centrale kwesties en de integratie van buitenlands onderzoek.²⁵

De bekroning van de gerichte aandacht voor dit onderwerp vanuit het ICS is de dissertatie van Marnix Croes en Peter Tammes *'Gif laten wij niet voortbestaan'*. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in Nederlandse gemeenten, 1940-1945, verdedigd in Nijmegen in januari 2004. Daaraan waren diverse andere publicaties vooraf gegaan, ook van Ultee en Flap zelf. Zo verscheen in 1997 onder redactie van Henk Flap en Wil Arts, *De organisatie van de bezetting*, een boekaflevering van *Mens en maatschappij*, waarin de kwantitatieve aanpak overigens nog niet zo sterk de overhand heeft. In *Wat toeval leek te zijn maar het niet was. De organisatie van de jodenvervolging in Nederland* uit 2001 onder redactie van Henk Flap en Marnix Croes is dat al sterker het geval.²⁶ Beide bundels zijn overigens mede het resultaat van sessies over 'de organisatie van de bezetting in Nederland' op de congressen van de Nederlandse Sociologische Vereniging en van besprekingen in de studiegroep 'De geschiedenis van de jodenvervolging', waarin onderzoekers van uiteenlopende achtergrond in het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie met elkaar discussieerden.

Een mooi voorbeeld hoe deze sociaal-wetenschappelijk inspiratie ook tot inventief speurwerk in de bronnen kan leiden is het artikel van Wout Ultee en Ruud Luykx in *De organisatie van de bezetting*. Ontevreden met de empirische basis onder de uitspraken in de historische literatuur over zelfdoding door joden tijdens de bezetting, speurden zij bij het CBS ongepubliceerd materiaal op waardoor zij veel preciezer dan tot dan toe de aantallen zelfdodingen konden vast stellen. Deze bleken zwaar onderschat en de cijfers leveren een sterke onderbouwing voor de door hen gestelde hypothese dat vrees voor deportatie tot meer zelfdoding leidde. Nu is dat misschien geen heel opmerkelijk of onverwacht resultaat, maar hun cijfers vormen een waardevolle correctie en precisering van de historische kennis op dit gebied.²⁷ Opmerkelijk anders van toon is overigens een korte publicatie van Ultee over Woerden. Daarin gaat de volle aandacht uit naar de per persoon zo precies mogelijk geboekstaafde lotgevallen van de joden in deze plaats zonder veel aandacht voor theorieën of kwantitatieve toetsing. Het is mede door die precisie een eerbetoon aan deze groep vervolgd en degenen uit de overige bevolking die hulp boden.²⁸

In dit artikel gaat de aandacht verder vooral uit naar het proefschrift van Croes en

25 G. Meershoek, 'Driedeling als dwangbuis. Over het onderzoek naar de vervolging van de joden in Nederland', in: C. Kristel, ed., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam, 2003) 144-161 (noten 343-347); zie voor het citaat 161.

26 H. Flap, W. Arts, ed., *De organisatie van de bezetting* (Amsterdam, 1997), tevens boekaflevering van *Mens en maatschappij* (jaargang LXXII); H. Flap, M. Croes, ed., *Wat toeval leek te zijn maar het niet was*. Min of meer het basisartikel voor de activiteiten van Ultee en Flap op dit terrein lijkt te zijn: W. Ultee, H. Flap, 'De Nederlandse paradox: waarom overleefden zoveel Nederlandse joden de Tweede Wereldoorlog niet?', in: H. B. Ganzeboom, S. Lindenberg, ed., *Verklarende sociologie. Opstellen voor Reinhard Wippler* (Amsterdam, 1996) 185-196.

27 W. Ultee, R. Luykx, 'De schaduw van een hand. Joods-gojse huwelijken en joodse zelfdodingen in Nederland 1936-1945', in: Flap, Arts, *De organisatie*, 55-76.

28 W. C. Ultee, *We mogen nergens heen, we moeten naar Vught. De joodse inwoners van Woerden, 1930-1947* (Woerden, 1999).

Tammes. Veel van wat in de bovengenoemde bundels werd gepubliceerd, is er ook in verwerkt. Het is een zeer belangwekkend boek om tenminste drie redenen. Ten eerste is het bij mijn weten de eerste poging om op deze schaal met de kwantitatief toetsende methode de vervolging van de joden in Nederland te benaderen. Ten tweede kiest het een, zeker in zijn systematische werkwijze, nieuw uitgangspunt om de vervolging van de joden in Nederland te bestuderen, namelijk de lokale en regionale verschillen in overlevingskansen van de joden. Ten derde is een aantal van de uitkomsten bepaald opmerkelijk en verrassend. Alleen al op grond van deze overwegingen verdient deze dubbeldissertatie een positieve waardering. Enkele kritische opmerkingen in het navolgende tasten dat algemene oordeel niet aan.

Het hoofddoel van het onderzoeksproject van het ICS was tweeledig: de lokale variatie in het percentage joden dat de Tweede Wereldoorlog overleefde zo precies mogelijk vaststellen en vervolgens deze variatie verklaren.²⁹ Dat gebeurde in de overtuiging dat dit lokale niveau van groot belang was. Gezien de verschillen is het niet moeilijk daarmee in te stemmen. Het is jammer dat de auteurs in de sliptestream daarvan de neiging hebben het belang van de tot nu toe in de literatuur dominerende analyse op nationaal niveau te ontkennen of althans van (zeer) gering belang te achten. Weliswaar kunnen aldus Croes en Tammes in hun inleidende beschouwing 'zowel landen als gemeenten als geschikte onderzoekseenheden voor een vergelijkende studie naar bezettingsregimes of naar genocide ... worden gebruikt.' Maar gemeenten verdienen de voorkeur wanneer het gaat om 'bestudering van de plaatsvindende sociale processen', die zich uiteindelijk afspelen 'op het plaatselijk niveau, tussen mensen, in het leven van mensen en daarom ook op dit niveau in al hun facetten en verscheidenheid dienen te worden onderzocht.'³⁰

Het opmerkelijke aan die uitspraak is, dat er een uiteindelijk individualiserende benadering in besloten ligt, die zich niet alleen tegen de staat maar ook tegen de gemeente als analyseniveau kan keren. Is de buurt, de wijk, de straat, het gezin, ja toch eigenlijk het individu dan niet waar men moet zijn? Hoewel in '*Gif laten wij niet voortbestaan*' gegevens op individueel niveau niet ontbreken, gaan de auteurs niet in op deze vraag. Dat er grote lokale verschillen waren, was als zodanig overigens niet onbekend. In hun conclusie merken de auteurs onder het kopje 'Hoe verder?' genadiglijk op: 'Er bestaan in principe geen methodologische bezwaren om het uit drie niveaus bestaande model met een vierde uit te breiden: dat van de landen.' Dat zou dan kunnen door er een 'multi-niveau variantie onderzoek' van te maken, waarin het nationale niveau niet op voorhand het belangrijkste is.³¹ Voor het 'op voorhand' aanwijzen van een niveau als het belangrijkste lijkt inderdaad geen goed argument aan te voeren. Wel rijst dan de vraag waarom Croes en Tammes aan het begin van hun boek op zijn minst sterk de indruk wekken dat met het gemeentelijk niveau wel te doen. Het klinkt een beetje als overschreeuwen, zoals de toon in het boek wel vaker onnodig kapittelend en agressief is. Ik zal hier afzien van voorbeelden omdat het interessanter is te signa-

²⁹ Croes, Tammes, *Gif*, 18-19 en 593 (summary).

³⁰ *Ibidem*, 20.

³¹ *Ibidem*, 545-546.

leren hoe veel belangrijks het onderzoek zelf heeft opgeleverd. Maar het is wel jammer en onnodig. De waarde van onderzoek op het lokale niveau wordt immers niet geringer van een eventueel belang van factoren op nationaal niveau.

Het precies vaststellen van de lokale cijfers bleek nog een hele opgave omdat de registratie niet in alle gemeenten op dezelfde momenten en op dezelfde wijze is geschied. Het is ook lastig beslissen hoe de verhuizingen precies te verwerken. De tijd- en energierovende arbeid om tot betrouwbare en vergelijkbare cijfers te komen, leverde al met al een heel bevredigend resultaat op, zonder meer het meest verfijnde cijfermateriaal dat nu beschikbaar is. Voor de statistische exercities in het onderzoek is dat van wezenlijk belang.³² Wat begon met een al moeilijk genoeg samen te stellen lijst van aantallen joden en percentages overlevenden per gemeente, liep via een reeks van tussenstappen uit op een samenvattende tabel 'Logistische regressie coëfficiënten, hun standaardfouten en multi-niveau variantie componenten betrekking hebbend op de kans van joden in Nederland de Duitse bezetting van 1940-1945 te overleven (36.685 individuen gewogen naar het totaal aantal 'vol'joden op de respectievelijke registratielijst, 47 gemeenten, 7 ressorten van de *Sipo*).'³³ Voor menig historicus zal niet meteen duidelijk zijn wat dat wel moge wezen, maar wie de moeite heeft gedaan het boek met aandacht te lezen, weet dat zo in één bladzijde in samengebalde en kwantitatieve vorm belangwekkende en samenhangende onderzoeksresultaten zijn neergelegd. Een prestatie van formaat.

In de loop van het betoog worden ook voor verscheidene aspecten afzonderlijke berekeningen gemaakt, die nieuwe en betere cijfers opleveren dan tot dan toe beschikbaar waren. In het bijzonder wijs ik op een nieuwe schatting van het aantal onderduikers. Het getal van minimaal omstreeks 28.000, van wie wel een groot deel weer is gepakt, is mijns inziens overtuigend. Daaraan kan de conclusie worden verbonden dat er zowel meer verzet van joden is geweest dan vaak is beweerd als meer hulp moet zijn geleverd.³⁴ Alleen de grondslag voor de berekening van de overlevingsduur van de Nederlandse joden lijkt minder sterk. Tijdens de promotieplechtigheid wees I. Lipschits er op dat de overlijdensdata van diegenen die in de kampen overleden in heel wat gevallen hoogst onzeker en soms zelfs onwaarschijnlijk zijn (vaak voor hele groepen pro forma op één dag geregistreerd zonder kennis van de feitelijk overlijdensdatum). Op grond hiervan moeten de gevolgtrekkingen in hoofdstuk 11 over de overlevingsduur in twijfel getrokken worden. Het betreft hier echter niet een kernvraag van het onderzoek. Voor de hoofdvraag, die van wel of niet overleven, ligt er een naar het lijkt stevige basis.

Verreweg het grootste deel van het boek is gewijd aan een bespreking van de factoren die op grond van de literatuur of eigen onderzoek voor de lokale overlevingsverschillen van belang zouden kunnen zijn. De onderzoekers werken daarbij met een verfijnde variant van de uit de historiografie bekende en ook in dit artikel al eerder genoemde

32 Ik ga hier voorbij aan het op zichzelf interessante en lastige probleem van de dominantie van Amsterdam wanneer het om de joden in Nederland gaat, ook in de kwantitatieve bewerkingen. Croes en Tammes toetsen af en toe zowel met als zonder de gegevens van Amsterdam.

33 Croes, Tammes, *Gif*, 39-41 en 519.

34 *Ibidem*, 173-199; de schatting van het aantal onderduikers op 195.

drieslag daders, omstanders en slachtoffers. Croes en Tammes hanteren als categorieën daders (geconcentreerd op de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst*), handlangers (in het bijzonder de Vrijwillige Hulppolitie), medeplichtigen (met name de burgemeesters en de politie in de diverse gemeenten), omstanders (waarbij kerkelijke gezindte en de eventuele invloed van de mate van verzuiling aandacht krijgen), tegenstanders (welke invloed had de omvang van verzet?) en slachtoffers (vooral achtergrondkenmerken als nationaliteit, sociale klasse en leeftijd).³⁵ Steeds leiden de beschouwingen van de auteurs tot het formuleren van hypothesen, die dan aan de hand van het verzamelde cijfermateriaal worden getoetst. Significant of niet, dat is dan de kwestie. In de slothoofdstukken worden deze resultaten tenslotte in hun onderlinge samenhang bezien. Daarbij komen heel nadrukkelijk de theoretische grondslagen aan de orde. Hoofdstuk 10 loopt uit op een schema 'stamboom van de structuur van verklaringen', een 'deductief stelsel van hypothesen' hiërarchisch geordend van algemeen naar bijzonder.³⁶ Ook de houdbaarheid van de hypothesen in die onderlinge samenhang is een centrale vraag. Het is daarbij mogelijk dat op het niveau van de enkelvoudige toetsing een hypothese als zodanig statistisch significant is, maar dat uit de analyse van de uitkomsten van de toetsingen in onderling verband blijkt dat, door overlap of schuilgaan van de ene uitkomst achter de andere, de conclusie moet zijn dat zo'n hypothese in die samenhang toch niet van doorslaggevend belang is.

Het loont de moeite de belangrijkste resultaten langs te lopen. Uitputtend kan dat gezien de rijke inhoud van het boek niet zijn. Het hoofdstuk over de daders is het meest omvangrijke in het boek (ongeveer 200 bladzijden) en het lijkt ook het meest op een 'gewone' historische studie. Het staat op naam van Croes, die dan ook geschiedenis studeerde. Het is om te beginnen een bekwaam op grondig bronnenonderzoek steunend relaas over de *Sicherheitspolizei* en de *Sicherheitsdienst* in Nederland met de volle nadruk op de uitvoerende taken op het niveau van de *Aussenstelle* in 's-Hertogenbosch, Maastricht, Arnhem, Rotterdam, Amsterdam en Groningen, waarbij in Den Haag de afdeling IV-B4 van het hoofdkwartier van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes* in Nederland in feite ook als zo'n *Aussenstelle* fungeerde. Met de uiteenzettingen van Croes is het inzicht in de werking van dit apparaat in belangrijke mate vergroot. Na het grote werk van In 't Veld over de SS en Nederland³⁷ is voor het eerst weer een fundamentele studie over dit onderwerp verschenen. Croes kraakt daarbij enige stevige noten. Er heersen zijns inziens grote misverstanden gebaseerd op de veronderstelling dat *Sipo* en *SD* in feite een pot nat waren en bovendien dat de *Aussenstelle* louter uitvoeringsorganen waren van een met krachtige hand tot in de details sturend hoofdkwartier met de topfiguren in Den Haag aan het stuur. Het tegendeel is waar volgens Croes.

Sipo en *SD* waren juist sterk gescheiden takken van de Duitse politie in Nederland, die zeker niet steeds goed samenwerkten. Sterker, ook binnen de *Sipo* bestond een

³⁵ Croes, Tammes, *Gif*, 23-26.

³⁶ *Ibidem*, 487-510 (zie voor het schema 510; het citaat staat op 509).

³⁷ N. K. C. A. in 't Veld, *De SS en Nederland. Documenten uit de SS-archieven 1933-1945* (Den Haag, 1976).

belangrijke tweedeling tussen de politieke recherche (*Gestapo*) en de criminele recherche (*Kripo*), voor welke hetzelfde gold. En anders dan ook historici veelal beweren, lag het zwaartepunt in de organisatie op het uitvoeringsniveau, bij de *Aussenstelle* dus. Anders ook dan meestal wordt aangenomen had de *Höhere SS- und Polizeiführer* Rauter weinig feitelijke controle op de achtereenvolgende *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes* Nockeman, Harster, Naumann en Schöngarth. Op hun beurt hadden die weer een zeer beperkte greep op wat er in en vanuit de *Aussenstelle* gebeurde. Kortom juist een zwakke leiding in plaats van een krachtige greep op ondermeer de jodenvervolging.

Dat zijn belangrijke inzichten. Wel is het jammer dat Croes er toe neigt wel erg weinig recht te doen aan de nuances in de publicaties van de auteurs die hij bestrijdt, zoals Meershoek en In 't Veld.³⁸ Croes' redenering is ook wat teveel óf óf, terwijl én én meer voor de hand ligt. Grote zelfstandigheid in de uitvoerende dagelijkse taken en dus ook variaties enerzijds en centrale sturing anderzijds sluiten elkaar niet uit. Het zou de moeite waard geweest zijn in dit verband de discussie in de internationale literatuur over enerzijds krachtige leiding en anderzijds chaos in het opereren van de vele nationaal-socialistische instanties naast en tegen elkaar in de beschouwingen te betrekken. Men denke aan de literatuur over de *organisierte Chaos* en polycratie in het Derde Rijk, over Hitler als een zwakke dictator en over het zogenaamde 'werken naar de *Führer*.'³⁹

Het is in dit verband eveneens relevant te wijzen op het werk van de Konstanzse politicoloog Wolfgang Seibel naar de effectiviteit van de vervolgingsapparaten in het nationaal-socialistische Europa.⁴⁰ Het zou hier te ver voeren uitgebreid op diens onderzoeksprogramma in te gaan, maar enkele opmerkingen lijken te rechtvaardigen. In Seibels studies, waarin hij ook Nederland betreft (jazeker: het nationale niveau!), staan vooral arbeidsdeling en netwerkanalyses centraal. Een citaat van Jörg Raab (Universiteit van Tilburg) uit een mede door Seibel geredigeerde bundel verheldert het belang dat zij aan 'netwerk as a theory' hechten: 'It is an ongoing attempt to unite structure with agency. 'Network' could thereby serve as a uniting framework in operationalizing and measuring structure in network analytical terms and reconcile it

³⁸ Croes, Tammes, *Gif*, 100.

³⁹ Over deze onderwerpen bestaat een overvloedige literatuur. Ik beperk mij hier tot een verwijzing naar I. Kershaw, *The Nazi dictatorship. Problems and perspectives of interpretation* (4th edition; Londen, 2000), waarin de problematiek helder wordt samengevat.

⁴⁰ W. Seibel, 'The strength of perpetrators. The holocaust in Western Europe, 1940-1944', *Governance. An international journal of policy, administration, and institutions*, XV (2002) ii, 211-140; W. Seibel, 'A market for mass crime? Interinstitutional competition and the initiation of the holocaust in France, 1940-1942', *International journal of organization theory and behavior*, V (2002) iii-iv, 219-257; W. Seibel, J. Raab, 'Verfolgungsnetzwerke. Zur Messung von Arbeitsteilung und Machtsdifferenzierung in den Verfolgungsapparaten des Holocaust', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, LV (2003) 197-230; en G. D. Feldman, W. Seibel, ed., *Networks of Nazi persecution. Bureaucracy, business, and the organization of the holocaust* (New York, Oxford, 2005). In deze laatste bundel is een artikel speciaal over Nederland opgenomen van G. Aalders, 'Organized looting. The Nazi seizure of Jewish property in The Netherlands, 1940-1945', 168-188.

with concepts and assumptions of agency (beliefs, ideology, rational choices).⁴¹ In een gezamenlijk artikel, waarin een *Fallstudie* over Nederland centraal staat, komen zij tot heel wat subtielere conclusies dan Croes. In overeenstemming met Croes' inzichten concluderen Seibel en Raab weliswaar 'dass der Verfolgungsapparat in der Tat alles andere als monolithisch-hiërarchisch ... war.' Maar zij spreken ook van de 'Dualität von Dezentralität des Verfolgungsnetzwerkes und Zentralität des SS/Gestapo-Apparates', waarbij ondanks de decentralisatie van de activiteiten het proces 'von den massgeblichen SS- und Gestapo-Stellen gut unter Kontrolle gehalten werden konnte.' Dat kan goed samengaan met de bevinding dat de effectiviteit van netwerken en bestuurlijke constructies in hoge mate van de bekwaamheid van sleutelfiguren afhangt.⁴²

Opmerkelijk is ook Seibel en Raabs conclusie dat er sprake was van een 'Primat der Politik' ook bij de jodenvervolging. Afwegingen aan de top van het bezettingsbestuur bepaalden hoe groot de mogelijkheden voor het doorzetten van de jodenvervolging waren, waarbij de politieke instanties 'durchsetzungsfähiger' waren dan het SS-apparaat. Dat betekende dat *Reichskommissar* Seyss-Inquart en (in het licht van de literatuur opmerkelijk) *Generalkommissar zur besonderen Verwendung* Schmidt als het er op aan kwam invloedrijker waren dan Rauter. De slotsom van Seibel en Raab is vanwege het vergelijkend perspectief de moeite van een lang citaat in massief Duits waard: 'Unter diesen allgemeinen besatzungspolitischen Zielen dominierten die Sicherung politischer Stabilität in den besetzten Gebieten und deren wirtschaftliche Ausbeutung. Dies könnte nicht nur erklären, warum die Verfolgung und Vernichtung der Juden besonders radikal war, wo, wie in den besetzten Gebieten Osteuropas, politische Hemmnisse abwesend, wirtschaftliche Anreize intensiver Verfolgung aber massiv waren, sondern auch, warum die Vernichtungspolitik scheiterte, wo, wie in Frankreich, politische Hemmnisse auch für die SS unüberwindbar waren.'⁴³

Terug naar het betoog van Croes over de *Aussenstelle*, valt op dat naarmate het verhaal concreter wordt het optreden van individuen en de verschillen daartussen meer en meer de overhand krijgen. Binnen de ressorten van de *Aussenstelle* zijn per gemeente ook aanzienlijke verschillen vast te stellen. Croes stelt ook vast dat de *Aussenstelleleiter* hun medewerkers niet steeds goed in de hand hadden (Haase in Groningen is een duidelijk voorbeeld) maar trekt daaruit niet de conclusie dat al met al het individuele niveau beslissend moet worden geacht. De toetsing levert wel een bevestiging op van de hypothese over het belang van dit regionale niveau en ook in de conclusies van het onderzoek als geheel komt het uitvoeringsapparaat als van zeer veel belang naar voren. Maar de bronnen lieten niet meer toe dan een heel globale driedeling in de mate van radicaliteit en de mate van activiteit van de *Aussenstelle* (hoog, gemiddeld en laag).⁴⁴

41 J. Raab, 'More than just a metaphor. The network concept and its potential in holocaust research', in: Feldman, Seibel, *Networks of Nazi persecution*, 321-339; zie voor het citaat 336.

42 Seibel, Raab, 'Verfolgungsnetzwerke', zie voor het citaat 225.

43 *Ibidem*, 226.

44 Croes, Tammes, *Gif*, 248 (tabel *Aussenstelle*, waaruit overigens blijkt dat ook per provincie binnen een ressort de cijfers een behoorlijk verschil kunnen tonen). Voor de lijst percentages per gemeente zie 39-41.

Wanneer men dan bovendien bedenkt dat het daarbij gaat om activiteiten die vooral betrekking hebben op de periode na de grote ophaalacties om zich verbergende joden op te sporen en dus na de deportatie van de grote meerderheid van de joden, dan rijst er enige twijfel. Mijn neiging op grond van dit onderzoek zou veeleer zijn om de nadruk op de wisselwerking tussen de diverse niveaus te leggen dan om hier met zoveel aplomb juist steeds naar dat ene niveau te kijken.

Vanaf februari 1943 werd bij de verwijdering van de joden ook de feitelijk alleen voor nationaal-socialisten openstaande Vrijwillige Hulppolitie ingezet. Ongeveer 9.000 mannen meldden zich aan, minder dan de bezetter en de NSB hoopten. Uit het onderzoek bleek dat naarmate er in een gemeente meer hulpagenten waren per duizend inwoners, de overlevingskans van joden afnam. Dat lag in de lijn der verwachting; hoe meer actieve vervolgers hoe meer slachtoffers. Toch leidt de analyse van alle samenhangende onderzoeksresultaten tot de conclusie dat er uiteindelijk geen verband is tussen de overlevingskans en het aantal hulpagenten per hoofd van de bevolking. Wel verliep de vervolging sneller wanneer er meer hulpagenten waren om te assisteren. Bij de gezindheid van de burgemeesters deed zich een soortgelijk verschijnsel voor. Statistisch gezien was de overlevingskans van joden geringer in gemeenten met een NSB-burgemeester (al doet zich hier wel een complicatie voor rond de peildata). Maar in de analyse waarin alle onderzochte factoren werden betrokken — en waarbij dus gecorrigeerd werd voor elkaar overlappende of achter elkaar schuilgaande effecten — bleek deze gezindheid toch geen invloed van betekenis te hebben gehad op de overlevingskans. Daarentegen kwam het percentage ‘foute’, dat wil zeggen na de oorlog gezuiverde, agenten van de gewone politie weer wel als een belangrijke verklarende factor uit die analyse. Hoe meer foute agenten, hoe lager de overlevingskans.⁴⁵

In de categorie omstanders keek Tammes naar de NSB-aanhang bij de laatste verkiezing voor de oorlog, kerkelijke gezindte en verzuiling. Wie mocht hebben gedacht dat er verband zou bestaan tussen de percentages NSB-stemmen in 1939 en de overlevingskans van joden tijdens de bezettingstijd in een gemeente, komt bedrogen uit. Zo’n relatie was er niet. Tammes had dit verband afgeleid uit de literatuur via de tussenstap van de mate van onder de bevolking levend raciaal antisemitisme (waarvoor de NSB-stemmen dan een maat zouden zijn). Erg dwingend lijkt dat verband mij in de literatuur echter niet aanwezig. Tammes zelf oppert als verklaring van zijn uitkomst

⁴⁵ Deze sterk vereenvoudigende passage is ontleend aan een bij de promotie aan de pers verschaft samenvatting, die niet als zodanig in de dissertatie is opgenomen. Zie wel de vergelijkbare *summary* (Croes en Tammes, *Gif*, 593-608; voor deze passage in het bijzonder 606-607). Bij de behandeling van de zuivering van de politie oefenen Croes en Tammes (*Gif*, 352-355 en 357) scherpe kritiek op wat G. Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam, 1999) 354-359 en A. Vernooij, *Grenzen aan gehoorzaamheid. Houding en gedrag van de Utrechtse politie tijdens de Duitse bezetting* (Utrecht, 1985) 127-132 daarover zeggen. Maar zij leggen deze auteurs uitspraken in de mond die zij niet hebben gedaan. Meershoek en Vernooij geven in de eerste plaats een kwalitatieve beschrijving en analyse van die zuivering en schetsen daarbij mede aan de hand van citaten de problemen daarbij en de latere oordelen van betrokkenen daarover. Croes en Tammes, die het vraagstuk in de eerste plaats kwantitatief benaderen, schrijven die citaten de auteurs in de schoenen, zoals zij wel vaker aangehaalde auteurs niet zuiver weergeven.

dat joden in gemeenten met een sterke NSB-aanhang wellicht meer op hun hoede waren, maar had geen gegevens om deze ad hoc verklaring te toetsen.⁴⁶

Interessanter vind ik de bevinding dat de overlevingskansen van joden in een gemeente toenamen naarmate er meer katholieken woonden en afnamen als er meer gereformeerden woonden.⁴⁷ Dat is, daar heeft Tammes dunkt mij groot gelijk in, strijdig met wat men op het eerste gezicht op grond van de literatuur zou verwachten. Was niet in gereformeerde kring de bereidheid verzet te plegen en vervolgd hulp te verlenen bij uitstek groot, en stonden de katholieken niet bekend om hun traditionele antisemitisme en geneigdheid voor gezag te bukken? Bij het zoeken naar een verklaring kan men verschillende wegen bewandelen. Het is mogelijk, aanknopend bij de relatief sterke participatie van gereformeerden in illegale organisaties, een redenering op te zetten waarbij veel verzet ook veel contra-activiteit opriep bij de bezetter. Die grote activiteit van de bezetter zou zich dan niet alleen in het bestrijden van de illegale organisaties hebben geuit, maar ook in een actiever optreden in het algemeen en tegen joden in het bijzonder. Dat roept wel ingewikkelde vragen op rond het kennelijk paradoxale resultaat van over het algemeen toch juist als levensreddend gewaardeerde verzetsactiviteiten. Niet voor het eerst schuren dan morele en analytische categorieën onaangenaam tegen elkaar.

Het is ook mogelijk de verklaring te zoeken in een eventuele onderschatting van de activiteiten van katholieken gericht tegen de bezetter. Bekend is dat de katholieke kerk als organisatie in Nederland onder leiding van aartsbisschop De Jong geen misverstand liet bestaan over de verwerpelijkheid van het heidense nationaal-socialisme. Dat activeerde mogelijk meer clerici en leken dan zo direct zichtbaar was. Wellicht is de (ogenschijnlijk?) geringere activiteit van katholieken in specifieke, nieuw tot stand gekomen illegale organisaties vooral te verklaren uit het feit dat katholieken minder behoefte hadden aan zulke organisaties. Zij hadden met hun kerk immers al een organisatie, die stond in een lange traditie van meervoudig opereren met inbegrip van geheime activiteiten. Die mindere zichtbaarheid kan wel zo effectief zijn geweest, zeker in combinatie met openbare plooibaarheid. Hun verleden in een door protestanten overheerste samenleving met een overheid waarvoor je moest oppassen, had de katholieken ook geleerd goed uit te kijken met wat je zei. Protestanten, in het bijzonder de gereformeerden, kenden die voorzichtigheid veel minder als traditie en namen wellicht ook minder een blad voor de mond. In het boek komen de auteurs hier en daar met korte beschouwingen in beide richtingen. Maar voor toetsing volgens de normen van hun methodologie zagen zij geen kans en daarmee blijft het in hun terminologie opnieuw bij ongetoetste ad hoc verklaringen.

Ook de exercities van Tammes rond verzuiling zijn boeiend.⁴⁸ Hij ziet verzuiling niet alleen als een fenomeen van belang voor de mentaliteit van mensen, maar ook als een structuur van netwerken, die de mogelijkheden van mensen, in dit geval joden en niet-joden, om met elkaar in contact te komen beperkte. Juist dat was voor de

⁴⁶ Croes, Tammes, *Gif*, 371.

⁴⁷ *Ibidem*, 371-393.

⁴⁸ *Ibidem*, 393-430.

overlevingskansen van joden van belang. Als de netwerken niet overlaptten waren er geen of veel te weinig kansen joden te helpen vluchten of onderduiken. Impliciet geldt daarbij dat het netwerk in de oorspronkelijke woonplaats, waar de eerste stap tot vlucht en onderduik werd gezet, van primair belang is, ook als de feitelijke overleving elders plaatsvond. Tammes komt vervolgens in een interessant betoog tot de conclusie: hoe sterker de verzuiling, des te geringer de overlevingskans voor joden.⁴⁹ Daarbij is van veel belang hoe het meten van verzuiling wordt geoperationaliseerd. Tammes kent veel betekenis toe aan het al of niet over de grenzen van de zuilen heen trouwen. Daarbij komt hij onvermijdelijk uit op een grote rol van de confessionele zuilen als exemplarisch voor 'de' verzuiling. Met uitzondering van de bekeerde joden en de categorie van de gemengd gehuwde joden (met veelal zogenaamde half- en kwartjoden als nageslacht) waren de contacten van de meeste joden met die beide zuilen inderdaad gering. Juist die bekeerde, gemengd gehuwde, half- en kwart-joden hadden inderdaad veel contactmogelijkheden buiten joodse kring en kwamen er daardoor vergelijkenderwijze beter van af. Overigens was dat misschien nog wel sterker het gevolg van het beleid van de bezetter dat deze categorieën overwegend bevoorrechtte.

Maar deze benadering schenkt volgens mij onvoldoende aandacht aan juist de niet-confessionele zuilen. De veronderstelling dat er een betrekkelijk gesloten, homogene joodse kring was, houdt ten opzichte van de confessionele groeperingen in de samenleving misschien stand, maar voor de sociaal-democratische en liberaal-neutrale (algemene als men wil) zuilen juist niet. In het bijzonder intrigeert mij in het kader van deze problematiek, hoe te verklaren dat in sociaal-democratische en communistische kring, waarin overwegend sterk gesecculariseerde joden toch zo nadrukkelijk voluit participeerden, kennelijk geen bijzondere contacten bestonden, die de overlevingskansen verhoogden. Tammes raakt tweemaal kort aan de sociaal-democratie wanneer hij 'anti-judaïstische' gevoelens bij onkerkelijken en christenen bespreekt en wanneer hij een zogenoemde vullingsgraad van de sociaal-democratische zuil probeert te berekenen. De hypothese hoe hoger deze vullingsgraad des te lager het percentage joods overlevenden, blijkt bij toetsing statistisch niet significant. Tammes lijkt zich niet te realiseren dat bij de (vooorlogse) cijfers, die hij verzamelt over de aantallen

⁴⁹ In dat betoog maakt Tammes opnieuw de fout een auteur, in dit geval mij, onjuist weer te geven. Croes, Tammes, *Gif*, 424 stelt in een niet afzonderlijk geannoteerde samenvattende passage: 'Volgens Blom was de verzuildeheid verantwoordelijk voor de mentaliteit van gezagsgetrouwheid bij niet-joden'. Dat heb ik nimmer gezegd of geschreven. Eerder (393) schoof hij mij een soortgelijke, maar voorzichtiger geformuleerde bewering in de schoenen; daar gaat het om 'deels verantwoordelijk.' De verwijzing daar leidt naar een zinsnede van mij die als volgt luidt: 'Ter gedeeltelijke, zij het secundaire, verklaring van deze bijzondere Nederlandse situatie zou ik, niet zonder aarzeling, voorts nog de vraag willen opwerpen of dit niet, naast de hoogwaardige bureaucratie en de gezagsgetrouwheid van de bevolking, ook te maken kan hebben gehad met de traditie van verzuiling in de Nederlandse samenleving' (J. C. H. Blom, *Crisis*, 145) en dan volgt een uitleg die niet gezagsgetrouwheid betreft, maar een houding, waarbij men er van uitging dat de verschillende bevolkingsgroepen zelf hun problemen moeten oplossen. Wat men ook van bovenstaande, achteraf misschien wel wat worsterige en vele slagen om de arm houdende, zin moge vinden, wat Tammes er vervolgens van maakt, staat er niet, noch inhoudelijk noch qua stelligheid. Dat is onzorgvuldig. Overigens staat het Tammes natuurlijk vrij op eigen gronden een hypothese van deze strekking te formuleren en de toetsing daarvan is er niet minder interessant om.

leden van sociaal-democratische organisaties, vele joden inbegrepen zijn.⁵⁰ Voor de liberaal-neutrale zuil, waar iets dergelijks geldt, heeft hij in het geheel geen aandacht. Dat is jammer, want daarmee is een belangrijk aspect verwaarloosd.

Dat neemt echter niet weg — het cliché is hier volledig van toepassing — dat al deze bedenkingen het grote belang van wat Croes en Tammes hebben gepresenteerd geenszins aantasten. ‘*Giflaten wij niet voortbestaan*’ is een mijlpaal in de studie naar de jodenvervolging in Nederland, naar invalshoek en methodologie. Het heeft een aantal vanzelfsprekendheden met kracht van argumenten weersproken, boeiende nieuwe vragen besproken en grondig cijfermateriaal ter beschikking gesteld; veel meer nog dan in de niet uitputtende bespreking hiervoor aan de orde kon worden gesteld. Men vergeeft hen het soms wel erg sterke zelfbewustzijn met graagte. De mooiste uiting van dat zelfbewustzijn is de, overigens alleen retorisch opgeroepen en door hen zelf verworpen, suggestie dat het onderwerp met hun werk uitputtend zou zijn behandeld: ‘Er is echter geen reden om in het vergaren van kennis over de bezetting en de jodenvervolging te stoppen waar deze studie halt houdt. Integendeel.’⁵¹ Inderdaad, maar wie zou zo iets verzinnen? Wel sterk staat hun claim dat hun methode, die voor historici betrekkelijk ongewoon is, in ieder geval in de studie van de jodenvervolging, nog veel mogelijkheden voor voortgezet onderzoek biedt. Toch moet ook daarbij, omdat het voor de jonge doctores niet vanzelf lijkt te spreken, worden opgemerkt dat daarmee andere invalshoeken en methoden niet gediskwalificeerd zijn.

Dat een andere aanpak tot scherp historisch inzicht kan leiden, blijkt uit de beknopte studie van historica Marjolein J. Schenkel, *De Twentse paradox. De lotgevallen van de joodse bevolking van Hengelo en Enschede tijdens de Tweede Wereldoorlog*.⁵² Het ontbreekt de schrijfster van dit heldere en beknopte boek — het is de bewerking van haar doctoraalscriptie — al evenmin als Croes en Tammes aan methodologische belangstelling. Integendeel, zij opent haar boek met relatief uitvoerige historiografische en methodologische beschouwingen, waarin naast de geschiedschrijving door historici ook de ‘toetsende sociologie’ ruimschoots aandacht krijgt. Alleen het pronkstuk daarvan, de dubbeldissertatie van Croes en Tammes, stond haar nog niet ter beschikking. Deze inleidende beschouwingen leverden Schenkel de bijzondere aandachtspunten voor de zorgvuldige analyserende beschrijving van het verloop van de jodenvervolging in Enschede en Hengelo. Deze vormde weer de basis voor heel verhelderende, verklarende conclusies. In die concluderende slotbeschouwing neemt de schrijfster ook

⁵⁰ Croes, Tammes, *Gif*, 372-374 en 417-418. Zie voor deze problematiek J. C. H. Blom, J. J. Cahen, ‘Joodse Nederlanders, Nederlandse joden en joden in Nederland (1870-1940)’, in: J. C. H. Blom, R. G. Fuks-Mansfeld, I. Schöffner, *Geschiedenis van de joden in Nederland* (Amsterdam, 1995) 247-312, in het bijzonder 266-276.

⁵¹ Croes, Tammes, *Gif*, 545.

⁵² Voor de titel zie de aanvang van dit artikel. Vermeldenswaard is dat sinds de verschijning van dit boek ook is gepubliceerd: J. R. Magnus, *Alles sal reg kom. Oorlogsbrieven van Sig en Emmy Menko-Van Dam* (Zutphen, 2005), een boeiende reeks familiebrieven, zowel uit de bezettingstijd als uit de jaren daarna tot 1953. Die brieven bevatten geen bijzondere informatie over de activiteiten van Menko gericht tegen de bezetter en de vervolging. Wel geven zij een intrigerend beeld hoe ook in deze joodse familie lange tijd het dagelijks leven met de kleine zorgen en vreugdes ogenschijnlijk gewoon doorging.

uitdrukkelijk een pleidooi op voor ‘vergelijkende geschiedwetenschap op dit gebied [met] een grotere systematiek’. Zij denkt aan ‘een zo volledig mogelijk aantal onderzoekshypothesen over de (wisselwerking tussen de) verschillende lokale variabelen, om die daarna te toetsen aan de hand van lokale kwantitatieve en kwalitatieve gegevens van Nederlandse gemeenten met verschillende sociaal-economische, demografische signatuur.’⁵³ Croes en Tammes hebben haar, zo lijkt het, op haar wenken bediend.

Maar Schenkel waarschuwt ook. ‘Daarbij kan en mag het echter niet gebeuren dat de lokale vervolgingsgeschiedenissen geheel in hypothesen, cijfers en statistische significantie gevangen worden.’⁵⁴ Dan kunnen namelijk essentiële factoren over het hoofd gezien worden. Het verhaal over Enschede en Hengelo laat nu juist dit laatste heel goed zien. Deze beide plaatsen met flink wat overeenkomsten en vanzelfsprekend daarnaast de nodige verschillen, vallen op door het aanzienlijk hogere percentage overlevende joden dan het landelijk gemiddelde: in beide plaatsen net iets meer dan de helft tegen landelijk rond een kwart. Voor de verklaring van dat verschil voert Schenkel in de loop van haar betoog vele factoren aan. Tegelijk springt ogenblikkelijk het grote belang in het oog van een specifieke constellatie van omstandigheden en activiteiten die zich relatief vroeg in het vervolgingsproces in beide steden voordeed. In de conclusies is dat ook het dominerende thema.

Op 13 en 14 september 1941, dus bijna een jaar voor landelijk gezien het systematische proces van deportaties begon, werden als represaille voor herhaaldelijk doorsnijden van Duitse militaire telefoonkabels in Twente ruim honderd joden opgepakt. Berekeningen achteraf leiden tot de conclusie dat 105 slachtoffers het meest waarschijnlijk getal is, waarvan 66 uit Enschede en 10 uit Hengelo. Het doorsnijden van twee kabels bij Enschede was de druppel geweest die de emmer deed overlopen.⁵⁵ De opgepakte joden werden naar Mauthausen gedeporteerd en al spoedig kwamen de doodsberichten. Er is een direct en aantoonbaar verband tussen de razzia en de activiteiten van de Joodse Raad in Enschede onder leiding van drie krachtige persoonlijkheden (voorzitter S. Menko en verder I. van Dam en G. Sanders) om het onderduiken van joden te bevorderen. Dat kon mede op enigszins succesvolle schaal gebeuren omdat zich rond dominee L. Overduin een groep ontplooidde, die de onderduik systematisch ging organiseren. Naar schatting zijn rond de 800 tot 1.000 joden, waaronder velen uit Enschede en Hengelo, door deze groep gered.⁵⁶

In Hengelo speelde naar alle waarschijnlijkheid bovendien gedurende de eerste anderhalf jaar van de bezetting de samenwerking tussen burgemeester J. van der Dussen en politicommissaris C. van Veen een rol. Zij stelden zich tegenover de bezetter op en werkten zeker niet actief mee aan de anti-joodse maatregelen. In Enschede speelde de burgemeester een minder belangrijke rol, maar de houding van de sterk anti-nationaal-socialistische politicommissaris Tj. van der Wal was juist weer wel

⁵³ Schenkel, *Twentse paradox*, 143.

⁵⁴ *Ibidem*, 143-144.

⁵⁵ Uit een tabel (*Ibidem*, 67) blijkt overigens dat er ook 10 slachtoffers uit Almelo waren en 8 uit Oldenzaal, terwijl 5 andere plaatsen in de directe omgeving samen voor de resterende 11 slachtoffers zorgden. Deze andere plaatsen blijven in deze studie buiten beschouwing.

⁵⁶ Schenkel, *Twentse paradox*, 88.

van betekenis. Hengelo had overigens geen eigen afdeling van de Joodse Raad, maar er waren nauwe contacten met die van Enschede. De portee van dit verhaal is dat, zoals Schenkel helder verwoordt, 'juist een Duitse razzia, een actie in het kader van de jodenvervolging, de impuls is geweest die de factoren in gang heeft gezet, die ertoe hebben geleid dat een relatief groot deel van de joodse bevolking ... de vervolging overleefd heeft.'⁵⁷ Schenkel noemt dit de Twentse paradox: de jodenvervolging die eerder begon maar een lager percentage slachtoffers kende.

Een opmerkelijk aspect aan deze Twentse paradox is, dat het verloop in die beide plaatsen zo contrasteert met dat andere, nog vroegere voorbeeld van confrontatie tussen vervolgers en vervolgd, dat zich afspeelde in Amsterdam in februari 1941. Ook daar was de schok groot. Dat vond zijn uitweg in de beroemde en spectaculaire Februaristaking. Maar een analyse van de gevolgen van het geheel aan gebeurtenissen wijst eerder in de richting van meer slachtoffers dan van minder. De schrik zat er goed in en ook hier versterkten de doodsberichten uit Mauthausen dat. Je verzetten had kennelijk vooral het effect de bezetter tot represailles te provoceren, lijken velen te hebben geredeneerd, de Joodse Raad voor Amsterdam niet het minst. A. Asscher en D. Cohen in Amsterdam reageerden heel anders dan Menko c. s. in Enschede en een Overduin stond er niet op. Overigens moet hierbij wellicht wel het verschil in schaal in overweging worden genomen. In Enschede ging het om ruim 1250 joden, in Hengelo om ruim 300, terwijl in Amsterdam in tienduizenden geteld moest worden. Omgekeerd lijkt de bezetter uit de Amsterdamse februari-gebeurtenissen te hebben geleerd dat de harde aanpak op straat kennelijk risico's voor de openbare orde met zich meebracht. Het vervolgingsproces voltrok zich verder vooral sluipenderwijze en bureaucratisch zoveel mogelijk buiten het zicht (al lukte dat zeker niet volledig). Dat was wel zo effectief.

In de dubbeldissertatie van Croes en Tammes is van dat alles maar weinig terug te vinden. In het hoofdstuk speciaal over Overijssel noemen zij Overduin en zijn groep éénmaal, maar bijvoorbeeld Menko blijft ongenoemd en het specifieke verhaal van de Twentse paradox ontbreekt. Schenkel had dus groot gelijk toen zij wees op het gevaar van de te beperkte blik, die een te strakke methodiek met zich mee kan brengen. Opnieuw blijkt de grote betekenis die moet worden toegekend aan de eigen dynamiek in de werkelijkheid van het verleden, waarvoor bij Lammers zoveel meer ruimte is dan bij de sociologen van het ICS en die zich maar beperkt in vaste patronen en regelmatigheden laat vangen. Ook toevalligheden, zoals de gelijktijdige aanwezigheid van bepaalde persoonlijkheden in specifieke omstandigheden, kunnen van doorslaggevende, en dus verklarende, betekenis zijn. Zulke verklaringen worden het best duidelijk in het naar de vorm traditionele, op bronnenstudie gebaseerde en chronologisch geordende geschiedverhaal. Voor een historicus geen verrassende slotsom, maar wel een bevredigende.

57 Schenkel, *Twentse paradox*, 146.

ALGEMEEN

R. M. van Heeringen, e. a., ed., *Geordend landschap. 3000 Jaar ruimtelijke ordening in Nederland* (SCHI-reeks IV; Hilversum: Verloren, 2004, 192 blz., €19,-, ISBN 90 6550 830 9).

In ons overvolle kleine land is de verstedelijking niet te stoppen en dat verklaart waarschijnlijk waarom glossy tijdschriften als *Landleven* en *Buitenleven* tegenwoordig zo'n grote populariteit genieten. Het buitenleven en landleven dat hier nog resteert, wordt in dergelijke bladen nogal eens afgeschilderd tegen een pastorale setting die beter in onze achttiende eeuw zou hebben gepast dan in het heden. Want de realiteit is natuurlijk dat Nederland, van een woest, onderontwikkeld en nogal ordeloos gebied rond 1800 zoals Van der Woud dat schetste in zijn boek *Het lege land*, zich in ruim tweehonderd jaar heeft ontwikkeld tot een dichtbevolkt territoir met een zeer complexe ruimtelijke inrichting van stad én platteland. Deze en eerdere veranderingen in die ordening van het land vormen het onderwerp van het boek *Geordend landschap. 3000 Jaar ruimtelijke ordening in Nederland*. Het is de bundeling van voordrachten die in 2003, het jaar van het landschap, zijn gehouden tijdens het gelijknamige symposium van de Stichting archeologie en historie SCHI, die ook de uitgave van deze bundel verzorgde.

Onder de noemer ruimtelijke ordening en historisch perspectief wordt door verschillende auteurs in elf bijdragen ingegaan op de relatie tussen de bewoners en het landschap dat die bewoners voor hun werk en leven trachten in te richten. Het aardige van de bundel is, dat voor een aantal markante perioden in onze vaderlandse geschiedenis ieder afzonderlijk en in overwegend chronologische volgorde op deze materie wordt ingegaan. Zo komt bijvoorbeeld niet alleen prehistorisch Drenthe en Brabant, maar ook Romeins Utrecht en Zuid-Holland, middeleeuws Oost-Nederland en zeventiende-eeuws Noord-Holland aan de orde. Aspecten van ruimtelijke ordening in de negentiende en twintigste eeuw en in de toekomst worden trouwens evenmin vergeten.

Qua vorm variëren de verschillende bijdragen van *case studies* tot nationale beleidsoverzichten die natuurlijk vooral de laatste twee eeuwen bestrijken. Geografisch ligt het accent bij de eerste groep op Noord-Holland dankzij een uitgebreid artikel over de totstandkoming van de Beemster en niet minder dan twee artikelen waarin wordt ingegaan op de Amsterdamse stadsontwikkeling in de zeventiende en in de eerste helft van de twintigste eeuw. Samen met een overzichtsartikel in grote lijnen over stadswording in de Middeleeuwen is een van de belangrijkste kenmerken van de veranderende Nederlandse ruimte, de verstedelijking, in deze bundel ruim bedeed. De kanttekening moet daarbij worden gemaakt dat twee keer Amsterdam wel wat veel van het goede is — er zijn ook andere steden — en dat de grote lijnen van de middeleeuwse stadswording wellicht inzichtelijker hadden kunnen worden gemaakt aan de hand van enkele breder uitgewerkte voorbeelden dan door middel van de nu gehanteerde typering van steden in acht typen. Minder, maar wel voldoende aandacht krijgt een ander, met het vorige samenhangend en minstens zo opvallend kenmerk van de ruimtelijke verandering, namelijk de ontwikkeling van de moderne infrastructuur in de afgelopen twee eeuwen. Met dit alles is reeds een breed terrein bestreken. Voor wat betreft de *roots* van de ruimtelijke ordening was het misschien ook nog wel aardig geweest als afzonderlijk aandacht had kunnen worden besteed aan de middeleeuwse ontginning van vooral het Hollands-Utrechts veengebied die, alhoewel sterk bepaald door de structuur van het oude land, uiteindelijk en mede dankzij veel publiekrechtelijke inspanning, heeft geleid tot een landschappelijke omwenteling.

Het thema van de bundel biedt dus voldoende mogelijkheden voor de behandeling van de